

РОЗДІЛ 2 КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7

СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА: ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ SYSTEM OF PROTECTION OF RIGHTS AND FREEDOMS HUMAN AND CITIZENS: DOCTRINAL PRINCIPLES

Белов Д.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Громовчук М.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Досліджується сучасна система захисту прав і свобод людини і громадянина. Автор звертає свою увагу на доктринальні аспекти побудови вітчизняного механізму захисту прав людини. Надано аналіз окремих рішень Конституційного суду України з досліджуваної тематики.

Ключові слова: права і свободи людини і громадянина, механізм захисту прав людини, сучасна доктрина конституційного права.

Исследуется современная система защиты прав и свобод человека и гражданина. Автор обращает свое внимание на доктринальные аспекты построения отечественного механизма защиты прав человека. Дан анализ отдельных решений Конституционного суда Украины по исследуемой тематике.

Ключевые слова: права и свободы человека и гражданина, механизм защиты прав человека, современная доктрина конституционного права.

Studied the modern system of rights and freedoms of man and citizen. The author turns his attention to doctrinal aspects of building national human rights mechanism. Analyzes of individual decisions of the Constitutional Court of Ukraine of the study subjects.

Key words: human rights and freedoms of man and citizen, human rights mechanisms, modern doctrine of constitutional law.

Постановка проблеми. Формування сучасних інститутів громадянського суспільства та розбудова соціальної і правової держави вимагають суттєвих змін в організації та діяльності всієї системи правоохоронних органів України. Ефективна діяльність правоохоронних органів нашої держави є необхідною умовою захисту конституційного ладу, забезпечення законності та правопорядку, дотримання прав і свобод людини та громадянина. Разом із тим їх відставання від усе зростаючих потреб суспільства та міжнародних стандартів у галузі захисту прав і свобод не сприяє, а часто й перешкоджає успішній реалізації національних інтересів та стабільності розвитку суспільства та держави. Зважаючи на це, значний науковий інтерес до сучасних проблем, пов'язаних із роллю та місцем правоохоронних органів України в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина, зміна їх правового статусу на сучасному етапі конституційної реформи в державі має стійку тенденцію до зростання.

Дослідження системного підходу до механізму захисту прав людини передбачає спочатку відповідь

на запитання, що таке системний підхід і яка його роль у науці конституційного права.

Мета статті – дослідити сучасну систему захисту прав і свобод людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу. Термін «система» (давньогрецьк. σύστημα – сполучення) означає ціле, складене з частин. Він використовується в тих випадках, коли треба охарактеризувати об'єкт, який досліджується або проектується як дещо ціле, складне, і про який неможливо одразу держати просте уявлення. Звернемося до загального визначення генези поняття «система». Так, зокрема, тлумачний словник В. Даля (середина XIX століття) визначає систему як план, порядок розташування частин цілого, визначене улаштування, хід чого-небудь у послідовному, доладному порядку [1]. Словник Webster's Revised Unabridged Dictionary (1913) містить визначення системи як сукупності об'єктів, підпорядкованих чітко або за якимось особливим порядком, як правило, логічним або науковим; єдине ціле об'єктів, пов'язаних якимось спільним законом, принципом, або метою; постійне об'єднання принципів або еле-

ментів, які становлять єдине ціле [2]. У тому ж словнику, але вже 1928 року видання, систему подано як сукупність чогось, упорядковану як ціле; план або схема, яка складається з багатьох частин, об'єднаних таким чином, щоб створити ланцюг взаємозалежностей; постійне об'єднання принципів або елементів, які становлять єдине ціле [2].

Генезис сучасних конституційних систем як України, так і зарубіжних країн невіддільно пов'язаний із утвердженням й удосконаленням системи права загалом та розвитком знань про цю систему та її юридичні властивості зокрема. Закономірно, що новий масив суспільних відносин, пов'язаних з утвердженням на хвилі згаданих революцій принципів та ідей народного суверенітету, верховенства права, парламентаризму, правової держави й інших ідеалів класичного європейського конституціоналізму, які обґрунтовувалися ще мислителями епохи Відродження та Реформації, не міг бути внормованим у межах тогочасних галузей публічного, а тим більше приватного права. У зв'язку із цим утверджується нова галузь публічного права – конституційне право. При цьому конституційне право, як і будь-яка інша галузь права, було покликане здійснювати не лише цілеспрямований, а й системний вплив на регулювання суспільних відносин, що стали його предметом. Зазначене зумовило об'єктивне існування конституційної системи, а подальші нагальні потреби конституційної правотворчої та правозастосовної практики – необхідність дослідження юридичних властивостей як системи в цілому, так і її складових частин [3].

У цьому розумінні слід згадати твердження Р. фон Ієрінга щодо відповідних властивостей системи права: «Система – невичерпне джерело нової матерії!» [4, с. 97–98]. Поділяючи цю точку зору мислителя, зазначимо необхідність пізнання названих зрізів (рівнів) багатоаспектної системи конституційного права України, що дозволить не лише пізнати їх юридичну природу, а й виявити нові та перспективні шляхи подальшого розвитку й удосконалення сучасного національного конституційного права та його системи [5].

Найповніше уявлення про конституційного систему дозволяє сформувати сума знань про юридичні властивості її складових елементів і порядок їх взаємодії. Як відомо, в радянській державно-правовій науці стверджувалося про жорстко ієрархічну структуру відповідної галузі радянського права, представлену дворівневими елементами – інститутами і нормами державного (конституційного) права, які, у свою чергу, мають власні структурні рівні. Відмова ж від одноплосинного позитивістського методологічного підходу до системи права дозволила спростувати цю тезу й виявити нові рівні (зрізи) системи пострадянського конституційного права. Зазначене сприяло й формуванню нових теоретико-методологічних уявлень про структуру конституційного права України та її основні елементи та частини [6].

Первинним, генетично зумовленим зрізом конституційної системи є її поділ на природню і пози-

тивну. Як відомо, ідеї та принципи природного права зіставлялися мислителями Відродження з позитивним, або ж легістським правом, яке виступало вторинним щодо природного, але було об'єктивно необхідним для регулювання організації та діяльності держави, в тому числі й через позитивістське накладення на людину певних обов'язків перед державою. У пізніший період, починаючи з XIX ст., учені почали розглядати природне та позитивне право як дві підсистеми внутрішньодержавного права, що співвідносяться з іншими складовими елементами системи права. Згодом відповідні теоретико-методологічні підходи сприяли виявленню інститутів природного і позитивного права. Так, для більшості країн світу загальноновизнаним залишається інститут народного суверенітету, інститут непокори народу тиранії, інститут природних прав людини тощо [7].

Конституційна система захисту прав і свобод людини і громадянина, будучи інтегративним феноменом, отримує якісну визначеність через функціональну єдність своїх компонентів. У число основних, на наш погляд, слід включити правозахисні норми, принципи, суб'єкти, об'єкти та гарантії. Їх відрізняє конституційна зумовленість, законодавчий розвиток відповідно загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права (ч. 1 ст. 9 Конституції України).

Таким чином, як бачимо, конституційна система захисту прав і свобод людини і громадянина складається з певних складових елементів. Вважаємо, аналіз цих окремих складових вкрай необхідний для виявлення їх змісту, закономірностей взаємодії і логіки розвитку.

Сутність досліджуваної нами конституційної системи багато в чому визначається метою, яка полягає в досягненні стану реальної захищеності всіх осіб, що знаходяться під юрисдикцією держави. Домогтися такої мети можливо, зокрема, шляхом вирішення низки завдань, серед яких, наприклад, – створення в країні єдиного правозахисного простору на основі конституційних принципів і з урахуванням відомих міжнародно-правових стандартів; впорядкування тих, що вже існують, стимулювання створення необхідних правозахисних та правоохоронних органів і організацій; підвищення ефективності правозахисних процедур, розрахованих на захист конституційних прав і свобод різних категорій осіб, у тому числі за допомогою інституту конституційно-правової відповідальності.

У конституційному праві конституційна відповідальність є самостійним видом юридичної відповідальності, що пов'язується, в першу чергу, з механізмом правового захисту Конституції України. Проте категорії «юридична відповідальність у конституційному праві» та «конституційно-правова відповідальність» не є тотожними. Юридична відповідальність у конституційному праві в широкому значенні представлена конституційною, адміністративною та іншими видами відповідальності за порушення норм конституційного права. Пріоритетним видом юридичної відповідальності в конституційному праві України є конституційно-правова від-

повідальність. На сьогодні остання сформувалася в якості інституту конституційного права та елементу системи гарантій конституційного права України. Тобто, наприклад, на думку Н. Наливайка, конституційно-правова відповідальність – це особливий вид юридичної відповідальності, що має складний політико-правовий характер, настає за скоєння конституційно-правового делікту та яка знаходить вияв у передбачених конституційно-правовими нормами особливих несприятливих наслідків для суб'єкта конституційного делікту [8, с. 9].

Конституційна система захисту прав і свобод людини і громадянина в нашій державі включає певну сукупність правил (правових норм). Ці норми встановлюють як потенційно можливі (диспозитивні), так і обов'язкові (імперативні) правила поведінки суб'єктів правозахисних відносин. Зокрема, Основним законом закріплені право кожного на захист своєї честі та гідності (ст. ст. 28, 68), своїх прав і свобод всіма способами, не забороненими законом (ст. 63), що відноситься до диспозитивних правозахисних норм; гарантії державної (ст. 55) і судової (ст. 59) захисту прав і свобод людини і громадянина виступають нормами імперативними. Як впливає з наведених та інших правозахисних норм, Конституція України використовує різні прийоми їх формулювання: через дієслово «захистити», через іменник «захист» і дієслово «гарантується», через право на «захист». Таким шляхом, за вірним твердженням М. Марнгейм, відображаються як категоричність правозахисної позиції держави, так і варіанти правозахисної поведінки осіб, що знаходяться під юрисдикцією держави [9, с. 45].

Даючи загальну характеристику конституційним правозахисним нормам, слід виділити їх вихідні та похідні різновиди. Так, за ч. 4 ст. 55 Конституції, захист прав і свобод людини і громадянина виступає вихідним щодо до ч. 1, ч. 2 та ч. 3 цієї ж статті Основного Закону, що вказує на такий вид захисту, як судовий, а також захист Уповноваженим з прав людини. Одночасно всі конституційні правозахисні норми є вихідними для інших таких норм.

Конституція України передбачає правозахисні норми загального та виняткового характеру. Перші з них діють на всій території країни і не обмежені за часом, другі – в умовах особливих режимів воєнного та надзвичайного стану (ст. 64).

Відповідно до частини 2 статті 29 Загальної декларації прав людини «при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [10].

Конституція України, виходячи з норм міжнародно-правових документів, встановила обмеження щодо реалізації деяких прав і свобод людини і та громадянина. Так, право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію обмежується законом в інтересах національної безпеки,

територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, яка одержана конфіденційно, або для підтримки авторитету і неупередженості правосуддя (ст. 34). Здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення, захисту прав і свобод інших людей (ст. 35). На таких самих підставах може бути обмежене право громадян на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36). Конституційно встановлюються також обмеження щодо права на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 39) тощо. Усі ці обмеження обґрунтовані необхідністю забезпечення охорони конституційного ладу, національної безпеки, прав і свобод людини і громадянина [11, с. 94].

Правозахисні норми конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні закріплюються в різних джерелах. Загальні вимоги до них – це, зокрема, неприпустимість їх обмеження (ст. 64), обов'язковість офіційного опублікування для загального відома (ст. 94). Конституція України в цьому сенсі прямо вказує на міжнародний договір (ст. 9), закон (п. 1 та 3 ч. 1 ст. 92), підзаконні нормативні правові акти (п. 2 ст. 116).

Сутнісними елементами конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина є принципи. Вони сприяють розкриттю специфіки того чи іншого правового феномена. Їх основу складає світоглядна позиція, закономірність, виявлена практикою, або умоглядне становище як плід наукової думки [12, с. 166]. Вони, будучи «доктринальними джерелами права», виконують завдання основних напрямних векторів правового впливу. Як зауважує із цього приводу вітчизняний вчений А. Колодій, принципи права, як його юридичні основи, можуть і мають отримувати свою об'єктивізацію в безпосередньому змісті законодавства, створюючи при цьому ті прошки правової матерії, які можуть складати самостійну структурну ланку, що безпосередньо регулює суспільні відносини [13, с. 15].

Однією з важливих ознак основоположних принципів права є їх самодостатній – з точки зору формальної визначеності – характер. Іншими словами, для застосування вимог цих принципів немає необхідності посилатися на інше джерело права (закон, правовий звичай тощо). Тому основоположні (загальні) принципи права можуть використовуватися у двох значеннях: і як зміст права, і як його форма (джерело) [14, с. 10]. На думку С. Погребняка, під основоположними принципами права слід розуміти систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер і напрями подальшого розвитку [15, с. 37].

Так, зокрема, принцип поваги і непорушності прав та свобод людини закріплений у ст. 3 Консти-

туції України і передбачає, що права людини розглядаються як вища правова цінність, а їх утвердження і забезпечення є першочерговим обов'язком держави [16, с. 10]. Цей принцип зумовлює визнання пріоритету природних прав людини, що розглядається Конституційним Судом України «як один із засадничих принципів Конституції України, відповідно до якого Верховна Рада України як орган законодавчої влади має приймати правові акти, додержуючись такого підходу» [17]. На необхідність встановлення правопорядку, який повинен гарантувати кожному утвердження та забезпечення прав і свобод, Конституційний Суд України звертав увагу також у рішенні від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками [18]. Крім того, для забезпечення свободи важливо, щоб обмеження, які запроваджуються державою, не зазіхали на саму сутність того чи іншого права і не призводили до втрати його реального змісту. Конституційний Суд України посилався на це правило в рішеннях від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005, від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні [19] та від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 у справі щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України [20].

Разом із тим до завдань нашого дослідження не входить висвітлення всього спектру принципів, оскільки конституційна система захисту прав і свобод людини – явище, що постійно розвивається. Її принципи, як ми бачимо, містяться в різнорівневих нормативно-правових актах. Так, аналіз зарубіжних Конституцій дає підстави стверджувати, що принципи справедливості, чесності, поваги та ряд інших активно використовуються як у декларативних документах, так і в конституційних актах. Вони виступають вихідними початками та моральним фоном концепції захисту прав і свобод людини. Відзначимо, опора на принципи з морально-етичної сфери (наприклад, ст.2 Основного закону ФРН звертається до морального закону; ст. 19 Конституції Італії апелює до добрих нравів, а її ст.29 виділяє моральну рівність подружжя) зміцнює позиції конституційної системи захисту прав і свобод людини, виводячи її з виключно формальної сфери та наближаючи безпосередньо до людини.

У цьому зв'язку показовою є позиція Д. Джильберта, що без духовного компаса наша конституція марна й існуватиме лише тим, що про неї говоритимуть судді [21, с. 93].

При цьому поєднання конституційних, морально-етичних, релігійних, традиційних норм, за твердженням М. Марнгейм, сприяє стійкості даної системи і є гарантією від девальвації з плином часу [9, с. 45]. У цьому плані цілком погоджуємося й з Г. Мальцевим, що право належить до класу таких соціальних явищ, як мораль, політика, релігія, етикет, виступаючих нормативно-регулятивними системами. Кожне з них – це соціально-культурний комплекс норм, ідей і відносин, що визначає характер і напрямки людської діяльності через формування та реалізацію поведінкових стереотипів. Про це ж свідчать і

норми ряду конституцій зарубіжних країн (наприклад, Конституція Німеччини, в Преамбулі якої відзначено, що німецький народ прийняв Основний закон, «усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми»; Конституція Італії, в ст. 54 містить обов'язок всіх громадян Італії, бути «вірними своїй Республіці»); Конституція Ірландії, у ч. 1 ст. 6 засновується, що всі влади відповідно «з божим велінням виходять від народу»). Видається, що наявність духовності в конституціоналізмі – абсолютно необхідна умова його життєвості та прогресивності. Духовність, за вірним твердженням Р. Байнізова, не дозволяє юридичному негативу стати домінуючим явищем у правовій системі суспільства, «гальмує» поширення правового нігілізму й байдужості [22, с. 14].

Відзначимо, що кожному конкретному історичному періоду часу повинна відповідати адекватна конституційна система захисту прав і свобод людини та громадянина, яка опосередкована також і територіальним простором. Отже, аналізована нами в дослідженні система в конкретній державі, в конкретному регіоні демонструє свою специфіку навіть при послідовному врахуванні правозахисних стандартів. Оцінка нових напрямків у розвитку системи захисту прав і свобод людини дає підстави стверджувати про застосування саме зваженого підходу до співвідношення європейських т. зв. «універсальних» стандартів і традиціоналізму, культури, релігії інших цивілізацій. Подібна проблема, за твердженням А. Тимченко, набуває обрисів основоположного правозахисного принципу як соціальної, моральної та юридичної реальностей [23, с. 12].

Ми вже відзначали, що принципи конституційної системи захисту прав і свобод людини співвідносяться з принципами його правового статусу, що відображають відносини між державою і людиною у зв'язку з місцем останнього в суспільстві. Подібне ставлення до них не може здійснюватися без урахування принципів правового статусу людини. Саме тому для досягнення заявлених у нашому дослідженні завдань слід також охарактеризувати й окремі конституційні принципи з урахуванням правозахисного фактора.

Висновки. Таким чином, конституційна система захисту прав і свобод людини і громадянина є важливим, а по суті – визначальним складовим елементом загальнодержавної системи конституційного права України, оскільки вона здійснює системоутворюючий вплив на інші елементи (засади) конституційного ладу нашої держави. Усі відображені в Конституції України елементи конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина, незважаючи на пряму дію конституційних норм та їх застосування на всій території країни, потребують законодавчої конкретизації та розвитку. Деталізація різних компонентів конституційної системи захисту прав і свобод людини і громадянина сприяє формуванню відносно самостійних блоків, у числі яких – правозахисна та правоохоронна система українського суспільства та держави. Конституційна

система захисту прав і свобод людини і громадянина України загалом є достатньо розгалуженою, основними її елементами є суб'єкти, об'єкти, принципи, а також гарантії прав і свобод людини і громадянина.

У той же час у досліджуваній системі основними є саме суб'єкти, адже вони є генераторами суспільної діяльності, активності, носієм інтересу й учасником суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Толковый словарь Даля онлайн. Система [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovardalja.net/word.php?wordid=37673>.
2. Webster's Revised Unabridged Dictionary // Сайт The ARTFL Project. – Chicago : The University of Chicago, 1913. – p. 1465/ – Режим доступа : <http://machaut.uchicago.edu/?resource=Webster%27s&word=system&use1913=on>.
3. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: матеріальне, процесуальне та колізійне право / В.Л. Федоренко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 36. – С. 193–198.
4. Иеринг Рудольф фон. Юридическая техника / Рудольф фон Иеринг; сост. А.В. Поляков. – М. : Статут, 2008. – 231 с.
5. Федоренко В.Л. Система конституційного права України як складник класичного конституціоналізму / В.Л. Федоренко // Конституція і конституціоналізм в Україні: вибіркові проблеми : зб. наук. праць членів Товариства конституційного права з нагоди 10-ї річниці Конституції України, Конституційного Суду України та самого Товариства / відп. ред. проф. П.Ф. Мартиненко і доц. В.М. Кампо. – К. : Купріянова, 2007. – С. 58–95.
6. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти / В.Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2009. – 580 с.
7. Федоренко В.Л. Система конституційного права України і система конституційно-правової науки: параметри співвідношення та взаємодії / В.Л. Федоренко // Наука конституційного права України: сучасний стан та напрямки розвитку : мат. виступів учасників круглого столу / за ред. А.П. Гетьмана. – Х. : Право, 2009. – С. 120–127.
8. Наливайко Л.Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики : автореф. дис.... канд. юрид. наук / Л.Р. Наливайко. – К., 2000. – 19 с.
9. Марнгейм М.В. Конституционная система защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02. / М.В. Марнгейм. – М. РГБ, 2006. – 385 с.
10. Загальна декларація прав людини від 10 груд. 1948 р. // Голос України. – 2008. – № 236. – С. 15–17.
11. Єзерський Д.О. Правове регулювання надзвичайного стану в Україні / Д.О. Єзерський // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – № 1. – 2014 – С. 93–101.
12. Богданова Н.А. Система науки конституционного права / Н.А. Богданова. – М. : Юрист, 2001 – 311 с.
13. Колодій А.М. Принципи права України / А.М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
14. Толстик В.А. Иерархия российского и международного права / В.А. Толстик. – М., 2001. – С. 10.
15. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С.П. Погребняк. – Х., 2008. – 188 с.
16. Фулей Т.І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т.І. Фулей ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 19 с.
17. Рішення Конституційного Суду України від 29 січня 2008 року № 2-рп/2008 у справі про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 80. – Ст. 2697.
18. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками // Офіц. вісн. України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.
19. Рішення Конституційного Суду України від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 у справі про утворення політичних партій в Україні // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 54. – Ст. 2183.
20. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2008 року № 10-рп/2008 у справі щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 38. – Ст. 1272.
21. Джильберт Дж. М. Морально-этические основы государственного управления в России на пороге XXI века / Дж. М. Джильберт // Кентавр. – 1993. – № 3. – С. 91–99.
22. Байниязов Р.С. Мировоззренческие основы общероссийской правовой идеологии / Р.С. Байниязов // Журнал российского права. – 2001. – № 11. – С. 14–17.
23. Тимченко А.І. Проблемні питання конституційної реформи в Україні : доп. дійсного члена Акад. правов. наук України / А.І. Тимченко. – К. : Київський регіональний центр Академії правових наук, 2008. – 24 с.